

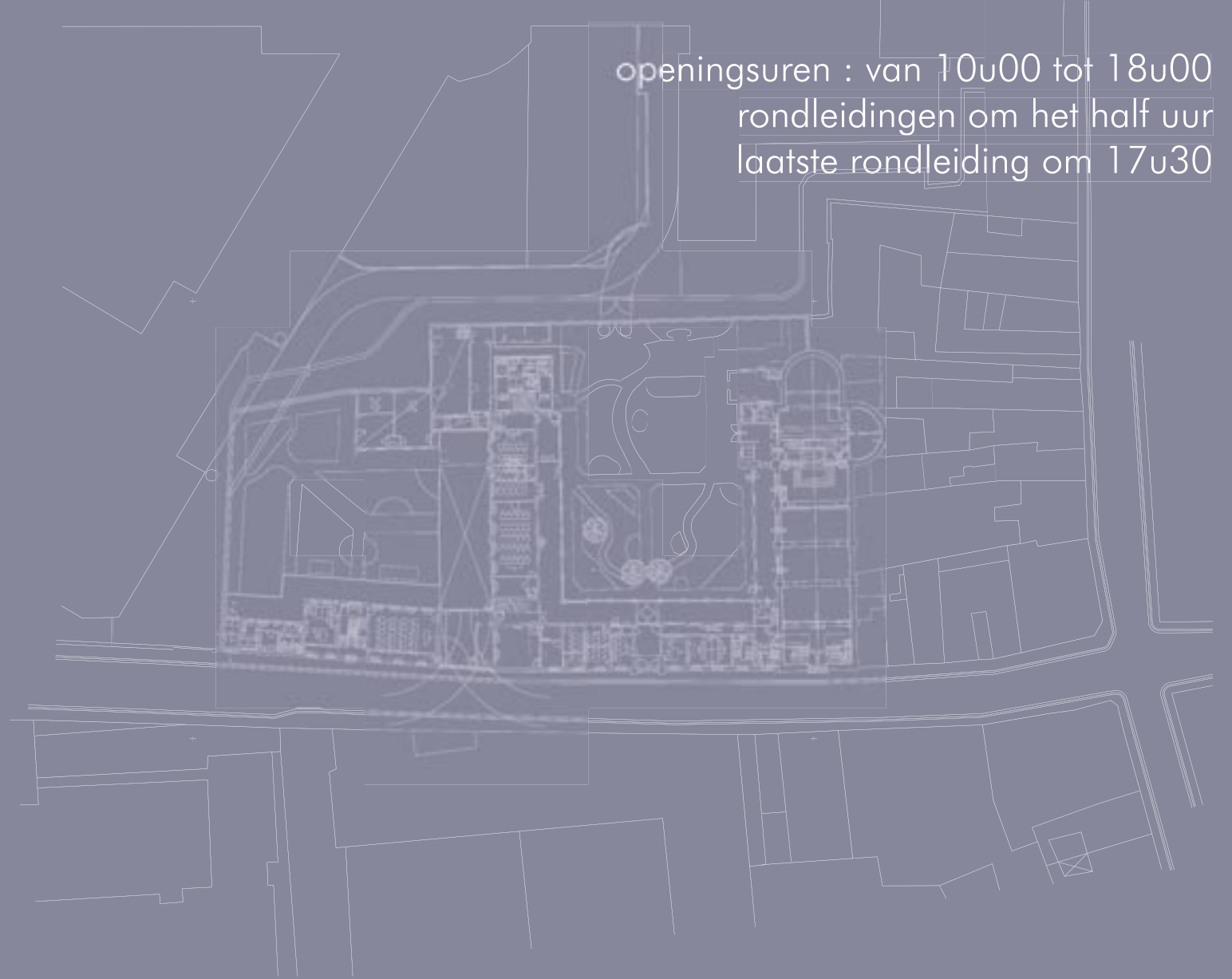
OPEN MONUMENT 14.09.2003

De stad Antwerpen en het Prins Leopold Instituut voor Tropische Geneeskunde heten u van harte welkom in het voormalig kapucinessenklooster in de Sint Rochusstraat in Antwerpen. De gebouwen die u vandaag zal bezoeken hebben een lange en bewogen geschiedenis gekend die u in de kleine tentoonstelling zal leren kennen. Vanaf 1625 was hier het tweede Antwerpse klooster van de kartuizermonniken gevestigd, die in de loop van de 17de eeuw hun kloostercomplex vorm gaven. Vooral de kapel, met zijn westgevel in volplastische barokstijl is hiervan een belangrijke getuige. In 1782 werd de contemplatieve kartuizerorde opgeheven, en onze Antwerpse monniken uit hun klooster verdreven. De kloostergebouwen werden verkocht en achtereenvolgens gebruikt als kazerne, diamantslijperij en suikerraffinaderij. Deze industriële activiteiten herleiden het complex tot een ruïne. Dit weerhield echter de zusters Kapucinessen niet om in 1834 het oude klooster te kopen, te verbouwen en te betrekken. Tot in 2001, toen de twee laatste zusters op rust gingen, leiden ze hier hun afgezonderd bestaan met als naaste burens de gevangenen van de Begijnenstraat. Na deze monumentendag zal de nieuwe eigenaar, het Prins Leopold Instituut voor Tropische Geneeskunde, met de renovatiewerken aan de kloostergebouwen starten en een nieuwe fase in de geschiedenis van het complex inluiden, met name als zetel van het departement Volksgezondheid en de masterprogrammas van het Instituut.

Deze bezoekdag is dus een buitenkans. Tot voor enkele jaren onderhielden de zusters kapucinessen er hun 'slot'; op het einde van dit jaar zullen de gebouwen opnieuw worden gesloten voor zware renovatie- en herinrichtingswerken. Nadien zal het uiteraard terug bezocht kunnen worden. Bovendien is het klooster een mooi voorbeeld van de traditionele bouwwijze met natuursteen en baksteen, en sluit zodoende aan bij het centrale thema van deze monumentendag 'steen'. Inderdaad de gevels van de kerk en het kloostervormen een leerrijk voorbeeld van verschillend steengebruik, van steenverwerkingpatronen, van diverse restauratiemethoden, evenals van traditionele afwerkingsmaterialen.

Voormalig klooster der Kapucinessen Sint Rochusstraat 43 2000 Antwerpen

openingsuren : van 10u00 tot 18u00
rondleidingen om het half uur
laatste rondleiding om 17u30

De aloude orde der kartuizermunniken

De kartuizerorde is één van de oudste orden uit de geschiedenis van het West-Europese christendom en van de kloostergemeenschappen in het bijzonder. Tijdens de eerste volledige kerstening van West-Europa in de middeleeuwen, van de 7de tot de 13de eeuw, ontstonden deze oude kloosters van in gemeenschap levende religieuzen die leefregels aannamen. Later, van de 13de eeuw tot aan de Reformatie, maar vooral ook in de 19de eeuw, ontstonden door opeenvolgende hervormingen en afsplitsingen de jongere orden, met een wirwar van diverse kloostergemeenschappen van mannen en vrouwen tot gevolg.

De orde der kartuizermunniken werd gesticht in 1084, door de Heilige Bruno, die in de bergen rond Grenoble, la Chartreuse genoemd, een kluizenaarsleven had aangenomen met enkele volgelingen. Zo onstond de naam van de orde waarvan de strenge leefregel vaak wordt aanzien als de meest pure vorm van kloosterleven. Een kartuizermunnik bracht zijn leven in absolute stilte en eenzaamheid door, zijn aandacht slechts schenkend aan het gebed en de verheerlijking van God.

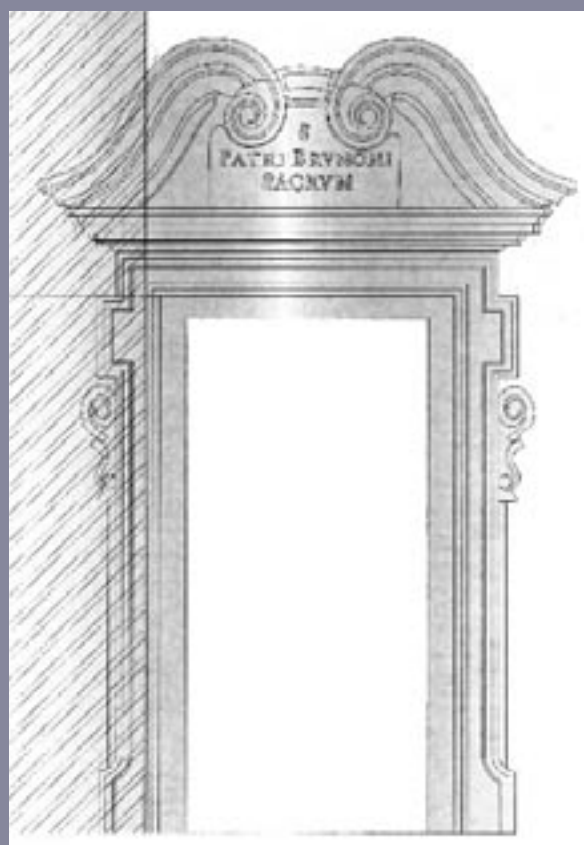
De leefwijze en kloosterregel van de kartuizers wordt gereflecteerd in de architectuur van hun kloostergebouwen, die overal in Europa en daarbuiten, gelijkaardig zijn, op aanpassingen aan specifieke geografische condities na. Een 'kartuis' bestaat algemeen uit twee onderdelen : de gemeenschapsgebouwen en de gebouwen voor individueel gebruik. De gemeenschappelijke lokalen omvatten, naast de kerk, vergaderzalen, gastenkamers, keuken en eetzaal, gerangschikt omheen een binnenhof : de claustrum minus. Maar het meest belangrijke gedeelte van een kartuis was de claustrum majus, of het groot pand, een lange, rond een vierkante binnentuin lopende overwelfde gang die toegang gaf tot de individuele kluizen van de munniken. Deze cellen waren echte huisjes van twee verdiepingen, voorzien van een slaapkamer, een keuken en een werkruimte, en een ommuurd tuintje waarin de munniken zelf hun eigen groenten kweekten. De claustrum majus gaf ook rechtstreeks toegang tot de kerk, en tot de cel van de prior, het hoofd van de gemeenschap. Daarnaast was er ook nog de hof van de lekebroeders, het economische hart van het klooster, met aan het hoofd de procurator.

De Zuidelijke Nederlanden hebben in totaal 16 kartuizen gekend, opgericht tussen 1314 en 1624. In 1783 hielden zij allen op te bestaan door het edict van keizer Joseph II dat de dissolutie beval van alle contemplatieve kloostergemeenschappen. Vandaag zijn er nog slechts enkele kartuizerkloosters in Frankrijk, Spanje, Groot-Brittannië en Zuid-Amerika.

Oud Kartuizerklooster
uitg. Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedschoon

ontwerptekening hoogaltaar kartuizerkerk
Jan Pieter van Bayerscheit, 1726
Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet

S. Patri Brunoni Sacrum
Fellin, Gomes, Lemineur, Misson, RLICC,
2002

gedenkteken J.A. van Woensel,
Jean Claude De Cock, 1712
Antwerpen, St Jacobskerk, St Hubertuskapel

model altaarbeeld, Jan Pieter van
Bayerscheit, 1726
Antwerpen, Museum Vleeshuis

De kartuizers te Antwerpen

Al in 1324 vestigden zich kartuizers in de omgeving van Antwerpen, namelijk op 't Kiel, en zoals gewoonlijk buiten de stadswallen. De kartuis van St Catherina op de Berg Sinaï, ooit welvarend en in 1413 eigenaar van de heerlijkheid 't Kiel, werd in 1542 echter op bevel van de stadsmagistraat van Antwerpen platgebrand als voorzorgsmaatregel tegen de invallen van Maarten van Rossem. De monniken vluchtten naar de stad maar hen werd geweigerd binnen de muren van Antwerpen een nieuw klooster te bouwen. In 1544 vertrokken ze naar Lier waar ze een nieuw en prachtig klooster bouwden, weerom St Catherina genaamd.

De paters van Lier bezaten een refugiehuis op de hoek van de St-Rochusstraat en de Begijnenstraat. Het is hier dat de kartuizers van Vucht, buiten 's Hertogenbosch, op de vlucht voor gelijkaardige aanvallen, neerstreken vanaf 1619 en hun kloosterleven voortzetten. In 1625 werd de kartuizergemeenschap geïncorporeerd in de statuten van de orde als het huis St Sophia van Constantinopel, een wijding die van 's Hertogenbosch was meekomen. In het begin werd de mis gevierd in het St Rochusgasthuis aan de overzijde van de straat, maar in 1626 werd al een eerste kapel gewijd. Met de hulp van stadstresorier Jan De Ram werden enkel grote raamhoven of bleekweiden aangekocht tussen de Boeksteeg (huidige Nationale straat) en de Begijnenstraat. Gedurende een halve eeuw zal men druk doende zijn het klooster te bouwen : eerst de pandgang en de cellen 1634-1639, dan de gemeenschapsgebouwen : kloostervleugels en gaanderij 1660-1664 en daarna de nieuwe en huidige kerk 1673-1677, gewijd aan het Heilig Kruis.

Op 28 mei 1783 werden de kartuizermonniken uit hun klooster verdreven en werden de gebouwen gebruikt als kazerne; in 1788 vestigt diamantslijper Maarten Cuylits er zich en richt de kerk in met 23 slijpmolens. Het verhaal wil dat hij er de diamanten voor de Franse kroonjuwelen verzorgde. In 1793 nemen de in Antwerpen gebleven monniken opnieuw bezit van hun klooster maar niet voor lang. Al in 1794 maakt de Franse bezetter opnieuw en dit keer voorgoed, een einde aan de kartuis.

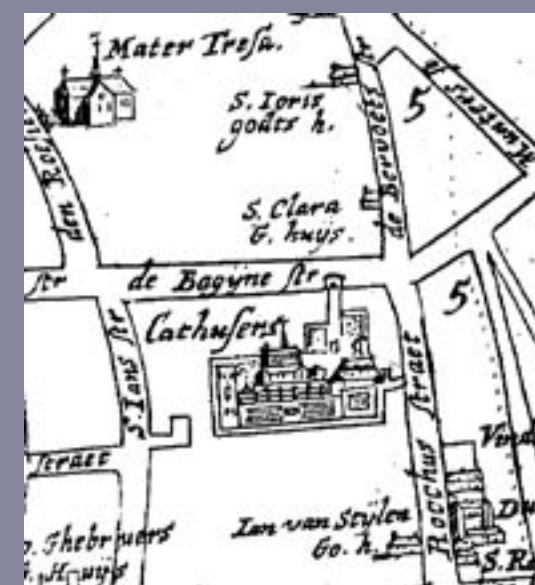
In het klooster herinnert slechts een inscriptie 'S Patri Brunoni Sacrum' boven de doorgang van de sacristie naar de kerk aan de glorieuze tijden van de kartuis. In de St Hubertuskapel van de St-Jacobskerk in Antwerpen wordt een wondermooi beeld uit de kartuis bewaard. Het betreft een gedenkteken van J.A. Van Woensel, een monnik die in het klooster stierf, vervaardigd door Jean Claude de Cock in 1712 en door de familie aan de kartuis geschonken. Het toont een jonge kartuizermonnik die geknield in meditatie zit voor een doodshoofd. Het Museum Vleeshuis bewaart een ander interessant beeld : een terracotta model voor het hoofdaltaar van de kartuizerkerk van de hand van Jan Pieter van Bauerscheit de jongere (1726). Het toont de Heilige Bruno in extase.

De Vrijheid van Antwerpen, detail
Kartuizers op het Kiel, 1323-1542

Vogelvlichtkaart van de stad vanuit het westen, Peeter Verbiest, 1678

Detail

Anonieme kaart van de stad vanuit het westen

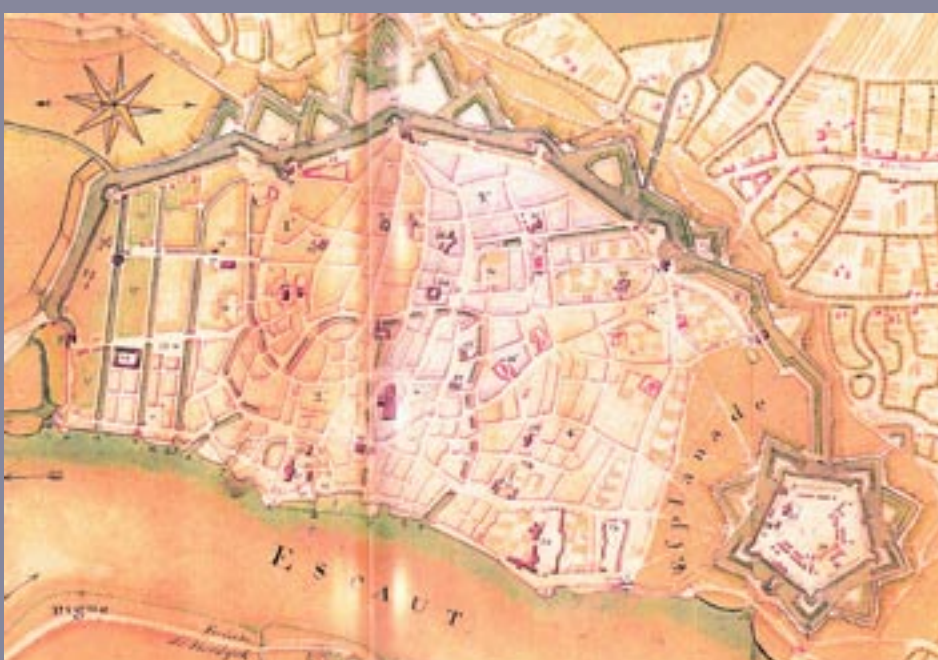
Detail

Plan de la Ville et Citadelle d'Anvers, P. Mortier, 1706

Detail

La Ville d'Anvers divisée en quatre sections, Jean Baptiste Fabrij, 1804

Detail

Het klooster van de kartuizermonniken binnen de muren van de stad Antwerpen is een voorbeeld van het harmonisch samengaan van de expressieve plastische barokstijl en de traditionele Brabantse kalkzandsteenstijl, gebruik makend van beproefde bouwmethoden en -materialen. Hoe het volledige complex er moet hebben uitgezien toont de gravure van Petrus Balthazar Boultats uit 1748 die het klooster gezien in vogelvlucht vanuit het zuidwesten voorstelt. Bemerk het groot pand met de individuele kartuizerhuisjes, het klein pand met beide nog bestaande kloostervleugels, en de straattoegang met barokke poortomlijsting. De noordzijde van de binnentuin wordt gevormd door de cel van de prior, het hoofd van de gemeenschap, strategisch geplaatst tussen groot en klein pand; aan de oostzijde de imposante éénbeukige kapel met driezijdige koorafsluiting en zeskantige vieringtoren. Bemerk dat de drieledige halsgevel in volplastische barokstijl geen toegangsdeur heeft aan de straatzijde: kartuizerkapellen zijn nooit toegankelijk voor de omwonenden. Rechts van de loodrecht op de straat staande vleugel, tegenover de tweede toegangspoort, de cel van de procurator, met een kleine getrapte topgevel. Bemerk bovendien de in de groententuin werkzame lekebroeders en de lakenbereiders in de bleekweiden rond de ommuring.

Petrus Balthazar Boultats, kartuizerklooster, gravure 1748
Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet

De gevel van de kartuizerkapel vormt, als laatste toevoeging aan het gebouwencomplex van 1673 tot 1677, het resultaat van de overgang van een traditionele bak- en zandsteenstijl, die nog in de kloostervleugels is te zien, naar een volledige volplastische barokopvatting en een voorbeeld van de assimilatie door lokale bouwmeesters van de uit Italië naar Antwerpen ingevoerde stilistische karakteristieken van de barok. Hoewel de gevel wat betreft orde van grootte, proporties, drieledige opstand, en muuropeningen in de vorm van rondboogvensters en beeldnissen, erg vergelijkbaar is met een vroeg Antwerps voorbeeld van een barokkerk, de Augustijnenkerk van W. Coebergher (1615-1618), is de uitwerking veel plastischer. De Augustijnenkerk in de Kammenstraat heeft een zeer vlakke gevelbehandeling die de verticaliteit benadrukt; deze wordt in de halsgevel van de kartuizerkerk echter doorbroken door een sterk geprononceerde lijst onder het bovenstel met wijde voluten en een driehoekig gebroken fronton. De zware versiering door middel van kalkzandstenen pilasters, sokkels, rondboogvensters en -nissen, lijstwerk en beeldhouwwerk verlenen de gevel veel reliëf en -bijgevolg zijn 'plastisch' karakter. Het is een mooi, maar niet innoverend, voorbeeld van de barokstijl te Antwerpen, waarvan de gevel van de Carolus-Borromeuskerk de meest essentiële exponent is (1615-1621).

opmeting kapelgevel
Fellin, Gomes, Lemineur, Misson, RLICC, 2002

kapelgevel, foto Leo Peleman, 1914
Antwerpen, Stadsarchief

De gang die omheen de binnentuin van het klein kloosterpand werd aangelegd, is een ander, erg typerend, element voor de 17de eeuwse architectuur in Antwerpen. Het betreft een halfopen gaanderij, met arduinen rondbogen met archivolt en sluitstenen op Toscaanse zuilen met licht zwellende schacht. Boven de boogzwikken - de driehoekige panelen tussen de bogen - bevindt zich een triglieflijst, en daarboven een sterk geprononceerde kroonlijst die het onderscheid met de bakstenen verdieping aanduidt. Oorspronkelijk was deze gang open; de kapucinessen metselden hem dicht in 1835, met kleine raampjes voor de verlichting (zie daarvoor de oude fotos), maar openden de gang opnieuw met de huidige geslepen glasramen in 1955. Deze typische 'toscaanse gallerijen' vinden we in heel wat Antwerpse panden van de 16de en 17de eeuw terug, onder meer het Hof van Liere in de Prinsstraat, het Plantin Moretus Museum op de Vrijdagmarkt, en het Rockoxhuis in de Keizerstraat.

Sint Augustinus, Kammenstraat, Antwerpen
Wenceslas Coeberger 1615-1618

Kartuizerkerk H. Sophia van Constantinopel

KAPUCINESSEN 1835-2001 5

De orde der zusters kapucinessen, gesticht in Bourbourg, Frankrijk, in 1614, kende een onmiddellijke en bijzonder snelle verspreiding. De oprichting van een gemeenschap in Antwerpen in 1644 was al de 11de stichting vanuit Bourbourg. Het aantal monialen groeide zo snel dat in verschillende steden kloosters dienden opgericht om hen te huisvesten, gezien een gemeenschap kapucinessen maar tot 30 zusters mocht bedragen. Na eerst een aantal jaren te zijn gehuisvest in woningen in o.m. de Hoogstraat (1644), de Arenbergstraat (1645) en de Blindenstraat (1645-1648), bouwden de zusters een klooster in de Schermersstraat in de St Jorisparochie waar ze van 1648 tot 1798 verbleven. De stichter en geestelijke vader van de kapucinessen van Antwerpen in die begintijden was priester Adrianus Moens, wiens grafsteen uit 1669, in 1835 vanuit de Schermerstraat naar hier werd overgebracht. U vindt deze grafsteen op het einde van de gaanderij rond de binnentuin, net voor het betreden van de kerk.

In 1663 vatten de zusters de bouw van een nieuw klooster in de Schermerstraat aan; de kerk werd ingewijd in 1665 aan de H. Drievuldigheid. Op 6 januari 1797 werd met geweld het slot van het klooster verbroken en de zusters uitgedreven. De gebouwen bleven in gebruik als kazerne en magazijn tot 1843 toen ze werden afgebroken om er de Kapucinessenstraat aan te leggen. De zusters woonden tot 1835 in het vroegere Maricollenklooster in de Maarschalk Gérardstraat. Ze hadden namelijk op 13 januari 1834 de gebouwen van de voormalige kartuizerij aangekocht. In deze kloostergebouwen, verkocht als 'bien national' in 1798 aan de Heer Subdiau, was er sinds 1802 een suikerraffinaderij gevestigd, uitgebaat door J.M. Smets. Deze had zware verbouwingen doorgevoerd. In de kapel werden vijf verdiepingen aangebracht die als werkruimten en stapelplaatsen werden gebruikt. De noordelijke, zwaar beschadigde koorabsis werd heropgebouwd op een rechthoekig grondplan en er werd een takelsysteem geïnstalleerd. Sporen hiervan zijn nog duidelijk zichtbaar boven het zusterkoor. Bovenal werd het groot pand en de bijhorende kartuizercellen afgebroken om de materialen elders te gebruiken. Op deze gronden verrees van 1854 tot 1859 de gevangenis naar een ontwerp van Joseph Dumont.

De zusters dienden dus zware verbouwingswerken uit te voeren alvorens de oude kartuis als slotklooster kon worden betrokken. Ze verwijderden de verdiepingvloeren uit de kapel, metselden de raamopeningen dicht en plaatsten een nieuwe scheidingswand tussen het zusterkoor en het schip, dat via een nieuwe toegangsdeur als parochiekerk ging dienst doen. De inrichting van de kerk inclusief het gewelf is een resultaat van de verbouwingswerken naar ontwerp van architect E. Van Cuyck. Op de verdiepingen werden 30 (!) cellen ingericht. Op 24 september 1835 kon de zustergemeenschap naar de St Rochusstraat verhuizen en twee maanden later namen ze terug het slot aan. Dit betekent dat voor de zusters de contacten met de buitenwereld tot een minimum beperkt worden en streng gereguleerd. De bezoeks kamers zijn bijvoorbeeld allen uitgerust met traliwerk en doorgeeftrappen. In de kloosterconstituties worden zelfs de maximale deur- en vensteropeningen van een cel vastgelegd! Werden de bovenlichten van de kruiskozijnen op de verdiepingen daarom dichtgemetseld?

Gedurende de 19de en 20ste eeuw waren de Antwerpse kapucinessen een levenskrachtige communiteit. De kloosterkerk werd druk bezocht omwille van de speciale devotie aan de heilige Rita; ze baatten een hostiebakkerij uit in de voormalige hoeve van de kartuis en bouwden een jarenlange traditie uit in het vervaardigen van voorwerpen in stro. Het klooster stuurde zelfs nog na de Tweede Wereldoorlog monialen uit naar andere kapucinessengemeenschappen. De laatste decennia liepen de roepingen echter sterk terug: de laatste zusters verkochten de gebouwen in februari 2001 aan het Instituut voor Tropische Geneeskunde en trokken zich in juli 2001 terug in het rusthuis St Camillus.

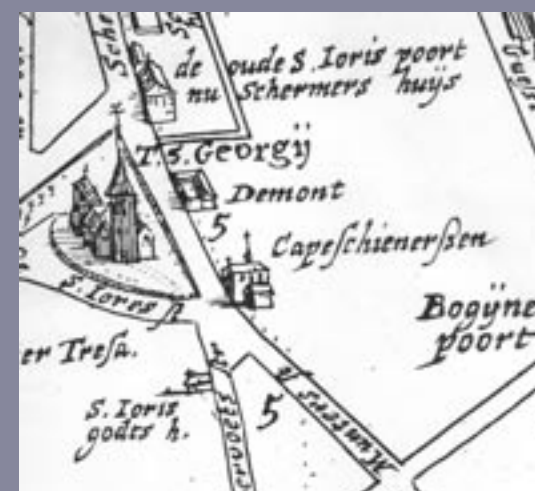
Plan géométrique parcellaire de la Ville d'Anvers
F.A.Losson, 1846
Antwerpen, Stadsarchief

Detail

Le beau plan, Vuillaume, 1873
Antwerpen, Stadsarchief

Peeter Verbiest, 1678, detail

Detail

Kapucinessenkerk, hoofd-
altaar met schilderij
'Aanbidding van de
Herders', Erasmus Quellin
de Jongere, 1672

Binnentuin met
Lourdesgrot, 1914
Antwerpen, Stadsarchief

zusters aan het werk in het klooster

Kapucinessenkerk, interieur en epitaaf, 1914
Antwerpen, Stadsarchief

Het bouwhistorisch onderzoek

Van het voormalige kartuizerklooster, nu het - eveneens voormalige - klooster van de kapucinessen werd bij Koninklijk Besluit van 19 april 1955 om reden van artistieke en historische waarde de volgende delen beschermd als monument : de kerk- en kloostergevels aan de St Rochusstraat, de binnenkoer met de loggia's en de nog twee overgebleven kartuizerkluisen. Deze gedeeltelijke bescherming was typisch voor die periode, maar oogt nu onjuist en ontoereikend. Inderdaad, in het interieur van het klooster zijn nog heel wat authentieke elementen aanwezig die uit de letterlijke interpretatie van de bescherming niet zouden gevrijwaard worden, denken we maar aan de vloeren, de troggewelf plafonds, en de dakkap. De bescherming als monument werd dan ook - in het licht van de op til staande restauratiewerken - op 20 februari 2002 uitgebreid naar de hele site. Uit deze procedure werd duidelijk dat de geschiedenis van het gebouw nog te weinig gekend was en bovendien erg belangrijk kon zijn in verband met de beslissingen voor de toekomst van de site. Het was dus van belang op bouwhistorische verkenning te gaan.

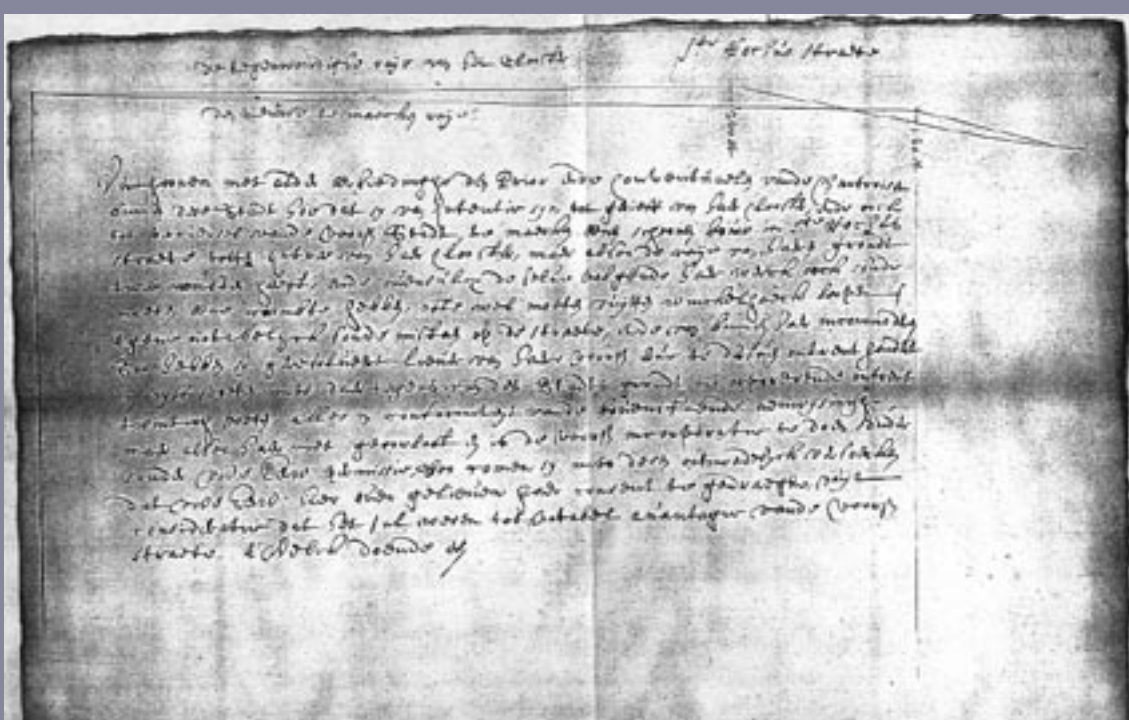
In opdracht van de nieuwe eigenaar, het Prins Leopold Instituut voor tropische Geneeskunde, en op vraag van de Cel Monumenten en Landschappen van de het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, werd een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd gelijktijdig aan de uitwerking van het renovatieontwerp van het architectenbureau Storme Van Ranst. Dit bouwhistorisch onderzoek heeft een dubbele doelstelling: ten eerste om zoveel mogelijk gegevens samen te brengen over de kartuizers en de kapucinessen te Antwerpen en meer bepaald over de geschiedenis van hun kloostergebouwen vanuit een zuivere wetenschappelijke invalshoek, maar belangrijker, ten tweede, om de opties van het renovatieontwerp te kunnen evalueren en eventueel bij te sturen. Zo werd bijvoorbeeld uit het bouwhistorisch onderzoek, meer bepaald uit de vergelijking van historisch kaart- en planmateriaal, duidelijk dat het washuis van de zusters kapucinessen, waarschijnlijk een overblijfsel is van de vroegere cel van de procurator van het kartuizerklooster, en daarmee het oudste bouwelement aanwezig op de site (1634-1639). Er werd dan ook gepleit voor het behoud van dit gebouwtje met zijn oude moerbalken en spanten, hetgeen door de architecten in hun ontwerp werd opgenomen en door de bouwheer werd aanvaard.

Het bouwhistorisch onderzoek kan worden opgesplitst in twee belangrijke fasen : het literatuur- en archiefonderzoek enerzijds en het bouwhistorisch onderzoek ter plaatste anderzijds. Het literatuuronderzoek heeft tot doel om zoveel mogelijk historische gegevens uit de beschikbare literatuur samen te brengen om een beknopte geschiedenis van de site op te stellen en referenties voor het archiefonderzoek te verzamelen. Het archiefonderzoek probeert uit de oorspronkelijke documenten die gegevens te filteren die verband houden met de bouw en verbouwingen van het klooster. Uit de vergelijking van deze historische gegevens met een gedetailleerde opname van de bestaande toestand door middel van opmetingstekeningen en een fotoreportage, kunnen conclusies worden getrokken over de bouwevolutie van het klooster. Deze worden dan ook opgetekend op de bouwhistorische synthesepannen, die als basis worden gebruikt voor de discussies over het renovatieplan.

Uit het archiefonderzoek konden een aantal erg interessante gegevens worden gehaald die de reeds gekende bouwgeschiedenis aanvullen en verfijnen. Zo kon uit documenten uit het Kathedraalarchief in Antwerpen, waar de briefwisseling van de kartuizers is terechtgekomen, worden opgemaakt dat de straatvleugel slechts in 1661 werd aangelegd hetgeen een aanpassing van de rooilijn van de St Rochusstraat tot gevolg had. In de boekhouding van prior Hellinckx uit 1677 staat te lezen dat er

Kapucinessenklooster, niet gedateerd, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

aanvraag voor de aanpassing van de rooilijn van de St Rochusstraat bij de bouw van de straatvleugel in 1661

uit de boekhouding van Prior Hellinx, 1667 :
'elcken boogh van de galdery heeft gekost 84 gld ende wy hebben 17 boghen ergo facit in toto...1428'

Antwerpen, Kathedraalarchief

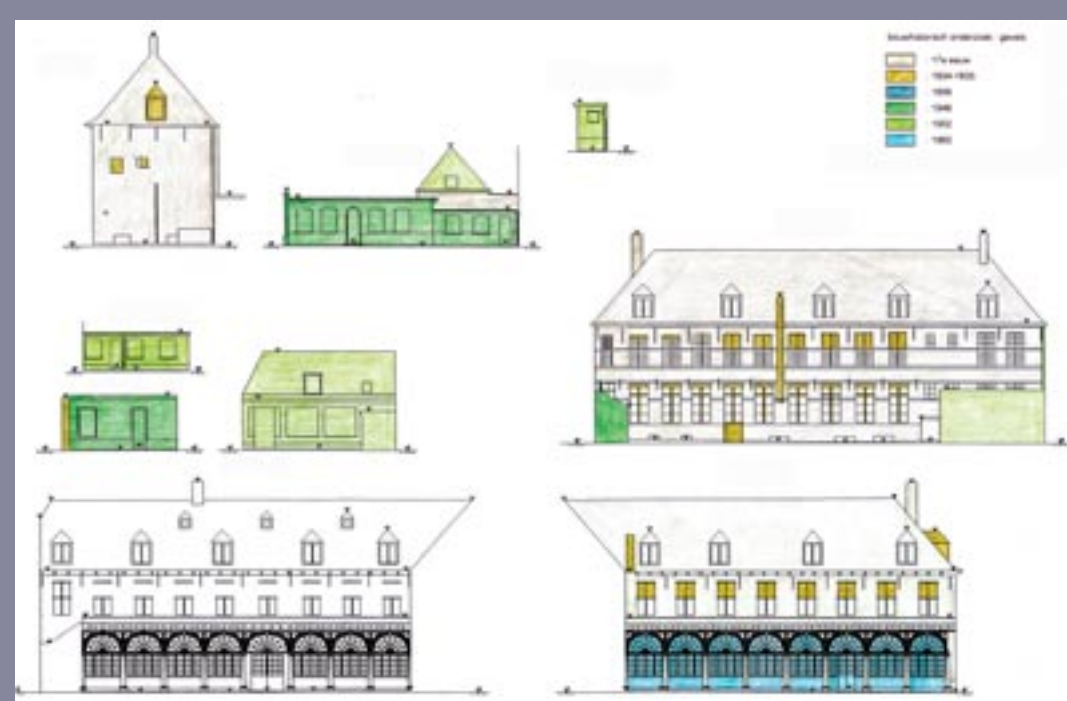

'speuren naar sporen'

17 arduinen bogen zijn in de gaanderij. Als u van uit de binnentuin het aantal zichtbare bogen telt komt u aan 16. De 17de boog zit namelijk verscholen achter de in 1835 tegen de kerk gebouwde gang ...

De documenten van notaris G. Le Rousseau, in het Antwerpse stadsarchief onthulden bovendien de naam van de bouwmeester van deze gaanderij. Op 24 maart 1660 wordt voor de notaris een akte verleden waarbij Marten Barbiers 'meester metser en steenhouwer binnen dese stad' aanneemt 'te maken, metsen en leveren de navolgende edificien...te weten een edificie aende strate tweentachtentich voeten lanck ende tweendertich voeten breedt metten gaelderye...', waarbij hij in detail de bouw en afwerking beschrijft van de kloostervleugel aan de straatzijde. Het document is mede ondertekend door J. d'Outellair, prior van het klooster van 1657 tot 1677.

Het bouwhistorisch onderzoek dat ter plaatste wordt uitgevoerd heeft tot doel bouwnaden en bouwsporen van diverse aard in kaart te brengen en te verklaren. Met de gegevens uit het voorafgaand literatuur- en archiefonderzoek in de hand kon er zelfs aan destructief onderzoek worden gedaan om aanwijzingen voor bouwevoluties te ontdekken. Het is een echt 'speuren naar sporen': een dichtgemetselde deur, natuurstenen hoek- of negblokken die te voorschijn komen achter pleisterwerk, een authentiek gewelf boven een vals plafond... op deze manier werden enerzijds een aantal authentieke gebouwelementen gelocaliseerd en anderszijds werden enkele mysteries in de bouwevolutie opgelost, maar ook nieuwe mysteries gecreeërd. Verder zal een doorgedreven bouwhistorisch onderzoek tijdens de werffase worden gevoerd om te vermijden dat bij de afbraakwerken waardevolle elementen verloren gaan en interessante sporen over het hoofd worden gezien.

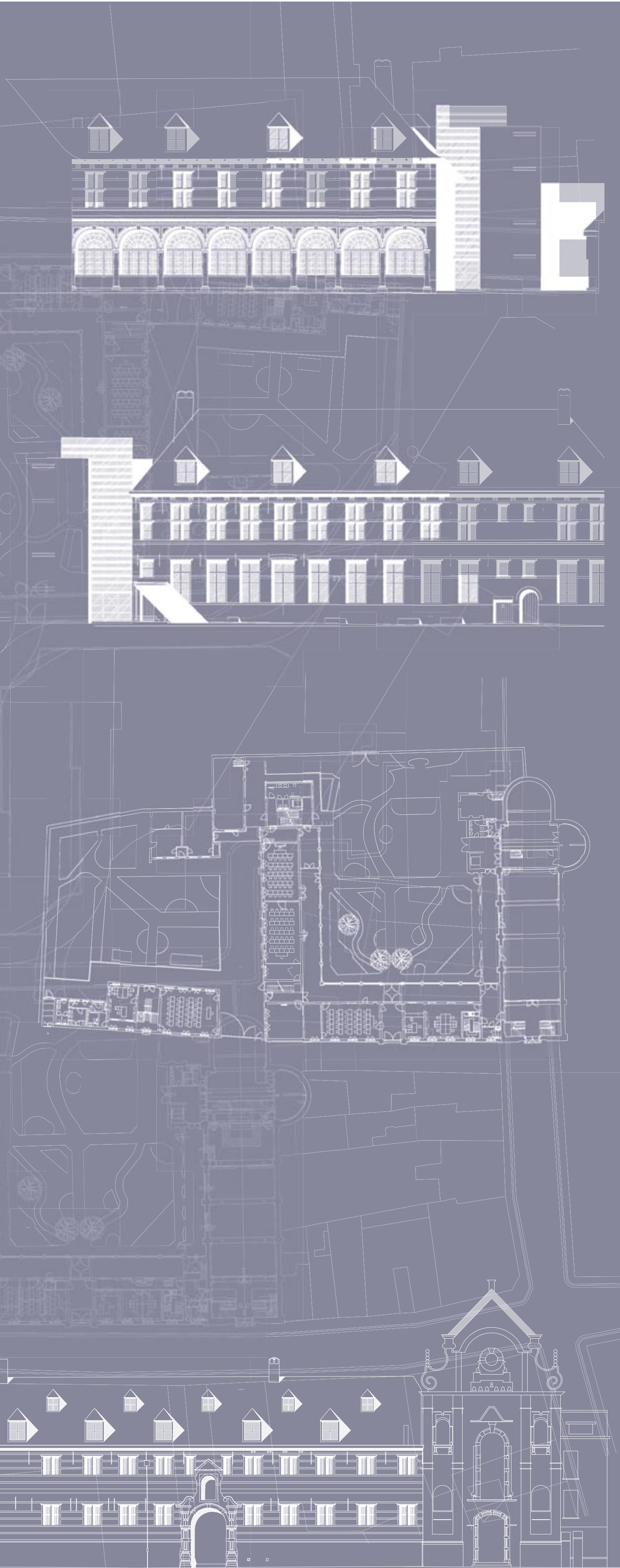
Bouwhistorische syntheseplannen

RENOVATIEPROJECT 2003-2005 8

Het Prins Leopold Instituut voor Tropische Geneeskunde heeft het voormalige kapucinessenklooster aangekocht met de bedoeling er het departement Volksgezondheid onder te brengen en er de postgraduaatopleidingen te concentreren. De ingebruikname van de gebouwen kan niet gebeuren zonder grote renovatiewerken. De staat van de gebouwen en de huidige inrichting als kapucinessenklooster laten dit niet toe. Het project zal worden gerealiseerd in twee fasen om de kosten in de hand te houden. In een eerste fase zullen de kloostergebouwen zelf, de hostiebakkerij, het washuis en het noviciaat worden aangepakt en ingericht als leslokalen voor de studenten en als kantoren voor de medewerkers. In een tweede fase zal in de kapel een polyvalente conferentiezaal worden ingericht. De eerste fase van de werken werd reeds vergund en zal eind 2003 een aanvang nemen. Het tweede deel van de renovatie, de inrichting van de kapel, zit nog in projectfase.

Op de benedenverdieping worden de leslokalen geconcentreerd in zalen die in de tijd van de kartuizers werden gebruikt als kapittelzaal, eetzaal en gastenkwarier. Op de verdiepingen worden in de cellen van de kapucinessen individuele kantoren en verder ook landschapskantoren voorzien. Hiervoor wordt slechts de in 1835 bijgebouwde instabiele metselwerkwand afgebroken. De houten trap, in het oksel van beide kloostervleugels, daterend van 1661, wordt behouden, maar kan geen brandveilige evacuatie van de schoolgebouwen garanderen. Bovendien zou de volledige vernieuwing van de technische uitrusting van het gebouw - verwarming, sanitair, electriciteit, luchtbehandeling - te grote offers vragen van de originele constructie-elementen als houten vloeren en gekalkte plafonds. Daarom werd besloten een nieuw volume te ontwerpen voor de verticale circulatie, met trappen, lift en sanitair, achteraan de binnentuin. Dit trapvolume werd door de architecten van het kantoor Storme en Van Ranst ontworpen als een betonnen koker dat via een hogeropgetrokken glaspartij aansluit bij het bestaande kloostergebouw. De hedendaagse architecturale vormtaal waarin dit trapvolume zal worden gebouwd, was ook voor Monumenten en Landschappen een noodzakelijke voorwaarde om het onderscheid tussen de bestaande 17de eeuwse kloostervleugels en de nieuwe toevoegingen te verduidelijken.

Een derde belangrijke ingreep zal de afbraak zijn van het poortgebouw en de muur tussen het klooster en de hostiebakkerij aan de straatzijde. Dit poortgebouw werd in 1952 aan het klooster toegevoegd, de muur met poort werd verhoogd in 1856. De afbraak van deze poort zal niet alleen een gemakkelijke toegang tot de gebouwen en binnentuin toelaten, maar zal vooral de westelijke kloostergevel vanaf de straat zichtbaar maken.

Natuursteengebruik, -verwerking, en -restauratie

Dit laatste paneel vormt de aansluiting met het thema van deze Open Monumentendag : 'Grondstof, stof tot nadenken : Steen'. Het tweede deel in de trilogie rond traditionele bouwmaterialen - metaal, steen, hout - neemt dit gekende en veelvuldig aangewende bouw materiaal als invalshoek om monumenten te bezoeken, te doorgronden, te waarderen. Inderdaad, zoals u al in het boek 'Grondstof tot nadenken. Steen. Open Monumentendag Vlaanderen 2003' kon lezen, zijn de verschillende steensoorten, zowel de natuurlijke steensoorten of natuurstenen, als de door mensen geproduceerde stenen, de bakstenen, de ceramische tegels enzovoort, omwille van hun resistentie één van de belangrijkste bouwmaterialen uit de traditionele architectuur. Wij zullen ons hier beperken tot die steensoorten die bij de bouw van de kartuizerij werden aangewend.

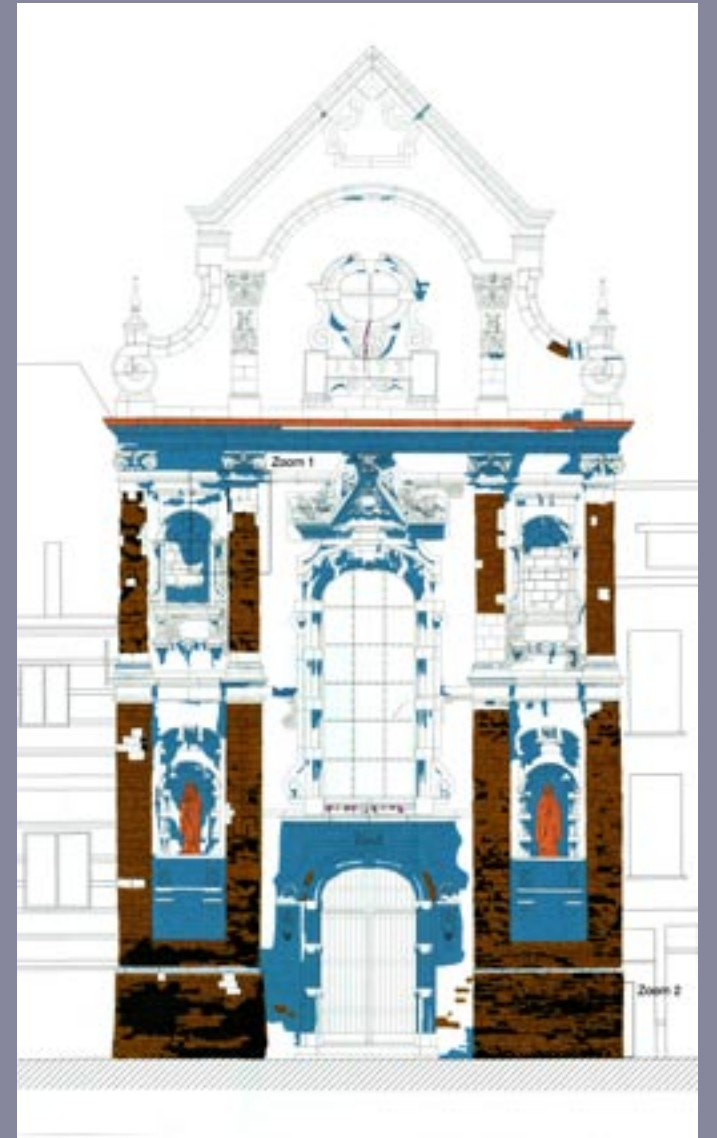
De traditionele steenachtige bouwmaterialen zijn terug te brengen tot baksteen, 'witte' kalkzandsteen en 'blauwe' hardsteen, beter gekend als arduin. De hardsteen, een duur bouw materiaal dat vanuit de groeven in Henegouwen via het Scheldebekken tot in Antwerpen werd gebracht, vinden we enkel terug in de barokke poortomlijsting van de toegang in de St Rochusstraat, in de gaanderij en ook in de nieuwe toegangsdeur van de kapel uit 1835. Opmerkelijk is het steenhouwersmerk op de dagkant van de linker penant van de deuromlijsting in de St-Rochusstraat; dit is het merk van een steenkapper Jean Lermigniau, die in de 17de eeuw werkzaam was in de streek van Soignies en Ecaussines, de befaamde blauwe hardsteen groeven. Rode baksteen voor de muurpartijen en witgele kalkzandsteen voor de vensterkozijnen, hoekverstevigingen en decoratieve elementen komen verder veelvuldig voor. De witte kalkzandsteen is een zachte Lediaanse steen afkomstig uit de streek rond Balegem in Oost-Vlaanderen, en vandaar ook kortweg 'Balegemse' zandsteen genoemd. We concentreren ons verder op het steengebruik in de gevel van de kapel omdat hier zeer duidelijk het verschil in verweringspatroon van de oorspronkelijke witsteen en de restauratiesteen te zien is.

Oorspronkelijk was deze barokke kerkgevel opgebouwd uit baksteen, met pilasters, vensteromlijstingen, druiplijsten en andere decoratieve elementen in zandhoudende kalksteen, de bekende Balegemsteen. Deze zandhoudende kalksteen werd verwerkt met een zachte kalkmortel die bewegingen door zettingen en onder invloed van temperatuurschommelingen toelaat. De natuursteen is vrij zacht, makkelijk bewerkbaar en daardoor bruikbaar voor geprofileerde elementen en beeldhouwwerk, en heeft een zanderige textuur. De steen is echter weinig resistent aan waterinfiltraties en opeenvolgende vorst-dooi cycli doen steenpartikels van de oppervlakte afspringen. Maar vooral de omgevingspollutie van de voorgaande twee industriële eeuwen, waarbij de kalk uit het gesteente reageert met de sulfaten uit de gepollueerde neerslag, tot calciumsulfaat, beter gekend als de zwart vervuilde gipskorsten, doet het natuurstenen geveloppervlak en dan vooral de gebeeldhouwde en meer fragiele gedeelten afbrokkelen. Dit patroon herhaalt zich natuurlijk ettelijke malen en versnelt doordat dezachtsteenoppervlakken vrijkomen. Natuurstenen monumenten die niet onderhouden worden krijgen dan ook een erg verweerd en verbrokken uiterlijk waarbij vaak het beeldhouwwerk figuratief wordt aangetast. Deze verweringspatronen zijn in de gevel van de kapel nog duidelijk te zien : de stenen van de pilasters hebben zelfs hun rechthoekige vorm verloren door afbrokkeling van de blootgestelde steenoppervlakken.

Heel wat van de natuurstenen blokken in de kapelgevel zien er echter niet verweerd uit. Hoe komt dit? De fotos die door E. Fierlants in 1860 van de gevels in de St Rochusstraat werden gemaakt vertonen een homogeen verweringspatroon. We weten dat in 1907-1909 een gevelrestauratie heeft plaatsgevonden, want

kapelgevel : materialen
Fellin, Gomes, Lemineur, Misson, RLIIC, 2002

kapelgevel : steenverwerking
Fellin, Gomes, Lemineur, Misson, RLIIC, 2002

stenhouwersmerk op poortomlijsting St Rochusstraat

natuursteenverwerking

op dat moment zijn de beelden Onze Lieve Vrouw met knielende engelen en St Franciscus van Assisië uit de beeldnissen verwijderd. We weten ook dat tijdens deze restauratie alle vensterlintelen, of druiplijsten werden vernieuwd. Bij deze herstellingswerken werden wellicht ook sterk verweerde natuurstenen van het parement van de kerk vervangen. Uit een eenvoudige observatie kunnen we duidelijk afleiden dat de natuurstenen elementen uit de topgevel inclusief de sculpturen werden vernieuwd. Hiervoor werd een Massangis kalksteen gebruikt, variëteit Roche Jaune, een harde Franse kalksteen die tot het einde van de vorige eeuw typisch als restauratiesteen werd aangewend. Deze natuursteen is een zuivere kalksteen, geen kalkzandsteen, en dus veel vorstbestendiger dan de Balegemse steen.

De verschillen in verwerking zijn dan ook duidelijk te zien in de gevel van de kapel. Het gebruik van de hardere Massangis kalksteen heeft zelfs het verweringsproces van de zachtere Balegem steen nog versneld, hetgeen duidelijk te zien is in de hoekpilasters, waar het verschil tussen de vervangstenen, die het oorspronkelijk oppervlak van de pilaster aanduiden, en het oppervlak van de verweerde oorspronkelijke natuurstenen al enkele centimeters bedraagt! De huidige monumentenzorg praktijk zal proberen om zoveel mogelijk van het oorspronkelijk materiaal te bewaren, ook al is het verweerd. Enkel indien dit constructief, of figuratief noodzakelijk is kan vervanging worden overwogen. Geavanceerde technieken van steenverharding en het waterafstotend behandelen van steenoppervlakken maken deze zienswijze technisch haalbaar.

In de plint bemerken we ook dat herstellingen van de natuurstenen en de voegen zijn uitgevoerd met een cementmortel. Deze portlandcement is enerzijds veel harder dan de oorspronkelijke kalkmortel en laat geen bewegingen van het materiaal toe, anderzijds is ze waterdicht, niet alleen voor water dat de muur van buitenaf aanvalt, maar ook voor water dat op één of andere reden in de muur zit en naar buiten wil. De muur kan niet meer 'ademen'. Bovendien hecht de cementmortel zich sterk aan het oorspronkelijke materiaal dat dan ook bij voorbaat zal breken bij zettingen. Deze cementrestauraties zijn natuurlijk uit den boze : zij zorgen ervoor dat de natuursteen en de baksteen dubbel zo snel verweren. Restauratie van voegen zal moeten uitgevoerd worden met een speciale kalkmortel met gelijkaardige fysico-chemische eigenschappen als de oorspronkelijke mortels.

En tot slot nog dit: ook steenachtige materialen werden oorspronkelijk vaak van een afwerkingslaag voorzien, over het algemeen een kalkwitsellaag, die het onderliggend materiaal tegen afregenen en waterinfiltraties beschermt. In de archieven hebben we teruggevonden dat zeker de gevels van het klooster, gebouwd in 1661-1664 door de meester metser werden gekalkt in het wit. Dat is in zijn contract opgenomen. Een beperkt materiaaltechnisch onderzoek van de gevels wees uit dat zowel de straatgevels als de gevels aan de binnentuinen gewit waren. In het klein pand, boven de gaanderij vinden we deze kalklagen nog terug en dit zowel over de bakstenen muurvlakken als over de natuursteenelementen. De kleur van deze gevels is echter egaal zwart, dat kunt u met eigen ogen zien. Onder deze zwarte-grijze laag bevinden zich echter ettelijke lagen kalkverf in geel en in wit. De onderste laag is alleszinds een witte laag: het befaamde kalkwitsel. Waarkomt nu die zwarte kleur vandaan? De laatste verflaag die werd aangebracht, waarschijnlijk in de 19de eeuw, is een loodhoudende verf. Loodwit of loodcarbonaat werd aangewend als wit pigment. Na verloop van tijd reageert het loodwit met zwavelgas (waterstofsulfide) in de gepollueerde lucht en wordt grijsig zwart van kleur. Vandaar de egale, homogene zwarte kleur die in de massa van het materiaal van de laatste afwerkingslaag te zien is.

straatgevel, foto E. Fierlandts, 1860
Antwerpen, Stadsarchief

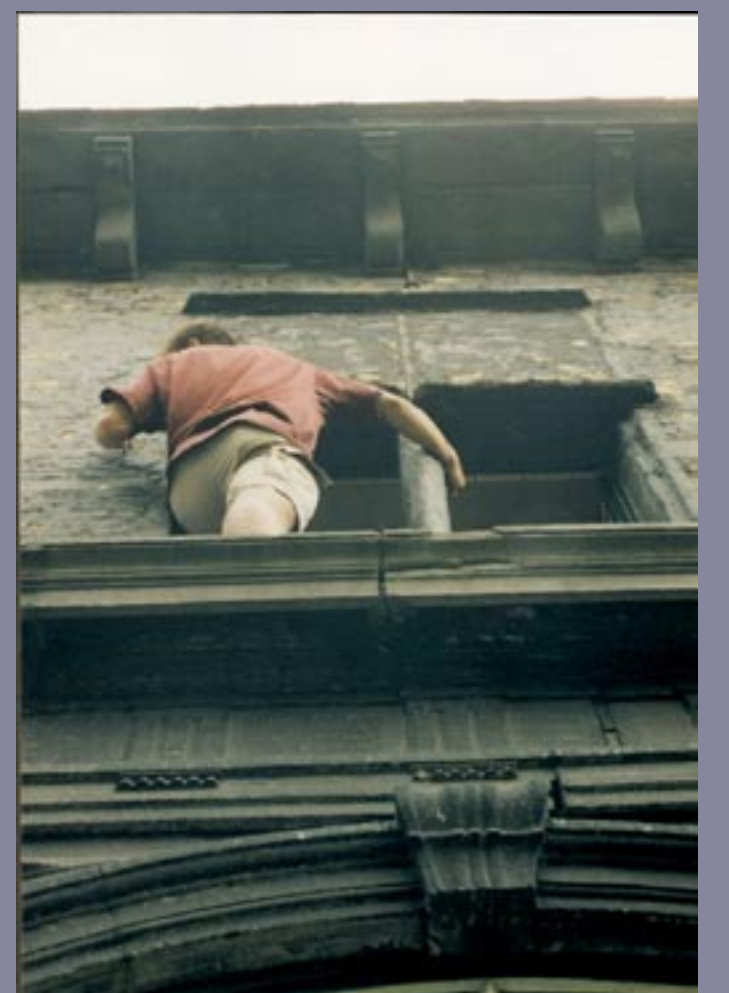
straatgevel, foto E. Fierlandts, 1860
Antwerpen, Stadsarchief

Het kloosterpand gezien
vanaf de vieringtoren

muurafwerking

materieel-technisch vooronderzoek